O‘QUVCHILARNING KRITIK FIKRLASH KOMPETENSIYALARINI RIVOJLANTIRISHDA SUMMATIV BAHOLASH METODIKASI

Tursunaliyev Shaxzod Sherali o‘g‘li
Termiz davlat pedagogika institute mustaqil izlanuvchisi

Annotatsiya. Maqolada summativ baholash jarayonida o‘quvchilarning kritik fikrlash kompetensiyalarini rivojlantirishning pedagogik imkoniyatlari va metodik yondashuvlari tahlil qilingan. Baholash topshiriqlarini ishlab chiqishda dalillarga asoslangan fikrlash, mustaqil xulosa chiqarish va muammoli vaziyatlarni tahlil qilish ko‘nikmalarini shakllantirish usullari yoritilgan.

Kalit so‘zlar: kritik fikrlash, summativ baholash, dalillash, rubrika, kompetensiya, refleksiya.

KIRISH

Umumiy o‘rta ta’limda o‘zlashtirilgan axborotni qayta aytish bilan cheklangan tekshiruvlar o‘quvchining mustaqil mulohaza yuritish imkoniyatlarini yetarlicha ochib bermaydi. Jamiyatda axborot oqimi jadallashgani sari manbalarni solishtirish, dalilning ishonchliligini aniqlash, muqobil qarashlarni muhokama qilish hamda qarorni asoslash ta’lim natijasining muhim tarkibiga aylanmoqda. O‘zbekistonning «Ta’lim to‘g‘risida»gi Qonunida ta’lim sifatini ta’minlash va ta’lim oluvchilar rivojini qo‘llab-quvvatlashga oid huquqiy asoslar mustahkamlangan.1

Kritik fikrlash mazmuni faqat xatoni topishga qaratilmaydi. Bilimni vaziyatga tatbiq etish, qarama-qarshi ma’lumotlardan muhim belgilarni ajratish, mulohazaning mantiqiy izchilligini tekshirish, yetarli dalil bo‘lmaganda ehtiyotkor xulosa chiqarish ham mazkur kompetensiya tarkibiga kiradi. P. Fasionening ekspertlar konsensusiga tayangan tadqiqotida talqin qilish, tahlil, baholash, xulosa chiqarish, izohlash va o‘z fikrini nazorat qilish asosiy aqliy amallar sifatida ajratiladi. Mazmunan farqlanuvchi amallarni birlashtirib baholash o‘rniga, har birining kuzatiladigan ko‘rsatkichlarini belgilash maqsadga muvofiq.2

Summativ baholash odatda bo‘lim, chorak yoki muayyan o‘quv davri yakunida erishilgan natijalarni qayd etadi. Uning asosiy vazifasi o‘zlashtirish darajasini belgilash bo‘lsa-da, topshiriqlarning mazmuni o‘quvchining tayyorgarlik strategiyasiga bevosita ta’sir qiladi. Savollar faqat qayta eslashni talab etsa, o‘rganish faoliyati yodlash atrofida shakllanadi; dalilli izoh va tanqidiy tekshiruv talab etilganda esa fikr yuritish jarayoniga e’tibor ortadi. Demak, baholash vositasini ishlab chiqish didaktik maqsad bilan bog‘liq holda olib borilishi zarur.

1 O‘zbekiston Respublikasining 2020-yil 23-sentabrdagi O‘RQ-637-son «Ta’lim to‘g‘risida»gi Qonuni. URL: https://lex.uz/docs/-5013007 (murojaat sanasi: 15.10.2026).

2 Facione P. A. Critical Thinking: A Statement of Expert Consensus for Purposes of Educational Assessment and Instruction. Newark: American Philosophical Association, 1990. 112 p.

Amaliyotda yopiq javobli testlar ustun kelishi, baholash mezonlarining umumiy ifodalanishi va ijodiy yondashuvga ega javoblarning turlicha talqin qilinishi muammolarni keltirib chiqaradi. Bir xil ball ortida tafakkurning turli darajasi yashirinishi mumkin: o‘quvchi to‘g‘ri javobni tasodifan topishi yoki puxta izoh berib, ayrim faktik noaniqlikka yo‘l qo‘yishi ehtimoldan xoli emas. Bilim va asoslash sifatini alohida mezonlar orqali o‘lchash, javobning dalillanishini hisobga olish zarur. Tadqiqot maqsadi summativ baholashga kritik fikrlash amallarini kiritish, aniq baholash mezonlarini ishlab chiqish va maktab amaliyotiga mos topshiriq hamda rubrika namunalarini asoslashdan iborat.

ASOSIY QISM

Kompetensiyaga yo‘naltirilgan summativ baholashni tashkil etishda avvalo tekshiriladigan fikrlash amali aniqlanadi. «Matnni biladi» yoki «mavzuni tushunadi» kabi umumiy ifodalar o‘rniga «ikkita manbaning dalillarini qiyoslaydi», «xulosaga zid fikrni tekshiradi», «qarorining kamida ikki asosini keltiradi» kabi kuzatiladigan natijalar tanlanadi. S. Brukxart yuqori darajadagi tafakkurni o‘lchash uchun topshiriq, kutiladigan intellektual harakat va baholash mezonlari o‘rtasidagi moslikka e’tibor qaratadi. O‘quvchilar oldindan tanish bo‘lmagan, biroq o‘quv dasturi doirasida hal etilishi mumkin bo‘lgan vaziyatlarga duch kelishi muhim.3

Metodik loyihalash to‘rt ketma-ket bosqich orqali amalga oshiriladi. Birinchi bosqichda o‘quv natijalari talqin, tahlil, baholash, xulosa va refleksiya yo‘nalishlariga ajratiladi. Ikkinchi bosqichda har bir yo‘nalishga mos dalil shakli tanlanadi: sabab-oqibat sxemasi, qisqa tahliliy matn, solishtirish jadvali yoki muammoli vaziyat yechimi. Uchinchi bosqichda murakkablik darajasi, bajarish vaqti, zarur manbalar hamda baholash mezonlari belgilanadi. To‘rtinchi bosqichda topshiriqlar sinovdan o‘tkazilib, savolning tushunarliligi va ball qo‘yish barqarorligi qayta tekshiriladi.

Kritik fikrlashni tekshiruvchi topshiriq oddiy ma’lumotni eslashdan farq qiladi. Masalan, tabiiy fanlar bo‘yicha suvni tejashga oid ikki turli manba berilib, o‘quvchidan keltirilgan raqamlarni tahlil qilish, qaysi dalil kuchliroq ekanini ko‘rsatish va tanlangan qarorning ehtimoliy cheklovlarini izohlash so‘raladi. Tarix fanida esa bir voqea yuzasidan ikki muallifning talqini qiyoslanib, manbaning yaratilish sharoiti va muallif nuqtayi nazarini aniqlash talab qilinadi. Har ikkala holatda yakuniy javobdan tashqari fikrga olib kelgan yo‘l ham baholanadi.

Topshiriq bankini tuzishda mazmun va tafakkur amallarining muvozanati saqlanadi. Namunaviy baholash matritsasida fakt va manbani anglashga 20 foiz, dalillarni qiyosiy tahlil qilishga 30 foiz, muqobil fikrni baholashga 25 foiz, asoslangan xulosa va qarorni himoya qilishga 25 foiz ajratish mumkin. Ulushlar qat’iy me’yor emas; fan xususiyati, sinf yoshi va o‘quv maqsadiga qarab qayta moslashtiriladi. PISA baholash tizimining konseptual yondashuvlari ham vaziyatli topshiriqlar, kognitiv faoliyat va natijani asoslovchi dalillar uyg‘unligini ko‘rsatadi.4

Summativ topshiriqlarni yaratishda ishonchlilik va adolatlilik talablari e’tibordan chetda qolmasligi lozim. Faqat murakkab til bilan ifodalangan savol tanqidiy fikrlashni o‘lchamaydi;

3 Brookhart S. M. How to Assess Higher-Order Thinking Skills in Your Classroom. Alexandria, VA: ASCD, 2010. 176 p.

4 OECD. PISA 2022 Assessment and Analytical Framework. Paris: OECD Publishing, 2023. DOI: 10.1787/dfe0bf9c-en.

ortiqcha murakkab jumlalar o‘quvchining o‘qish tezligini baholash natijasiga aralashtirib yuboradi. Qo‘shimcha axborot, aniq yo‘riqnoma, namunaviy javob va moslashuvchan vaqt chegarasi barcha o‘quvchilarga o‘z fikrini namoyon qilish imkonini beradi.

8–9-sinflar uchun fanlararo nazoratda «Raqamli manbalardan o‘qish an’anaviy kitob mutolaasidan samaraliroqmi?» mavzusidagi materialdan foydalanish mumkin. O‘quvchiga biri tajriba natijalari, ikkinchisi muallif kuzatuvlariga asoslangan ikkita qisqa matn taqdim etiladi. Topshiriq matnlardagi asosiy da’voni ajratish, dalil turi va ishonchliligini solishtirish, yetishmayotgan ma’lumotni belgilash, qarshi fikrni ko‘rib chiqish hamda shartli xulosa yozishni qamrab oladi. Matnlar uzunligi va murakkabligi sinf darajasiga mos tanlanadi; baholash avvaldan kelishilgan tartibda o‘tkaziladi.

Analitik rubrika 100 ball doirasida olti mezondan tashkil topadi: masalani aniq talqin qilish — 15 ball; manbaning ishonchliligini baholash — 20 ball; dalillar o‘rtasidagi bog‘lanishni tahlil qilish — 25 ball; muqobil mulohazani ko‘rib chiqish — 20 ball; xulosani asoslash — 15 ball; bayonning aniqligi — 5 ball. Har bir mezonda yuqori, o‘rta va boshlang‘ich darajalar uchun tavsiflar ishlab chiqiladi. Masalan, «dalillar tahlili» bo‘yicha yuqori daraja dalillarni taqqoslash, ziddiyatni aniqlash va xulosaga ta’sirini izohlash orqali namoyon bo‘ladi; o‘rta daraja qisman qiyoslashni, boshlang‘ich daraja esa asosan dalilni takrorlashni ifodalaydi.

Rubrika mazmuni e’lon qilinishi o‘quvchining nimaga intilishi zarurligini ravshanlashtiradi. Baholovchilar uchun tayanch javob va chegaraviy holatlarning izohi ishlab chiqilganda subyektivlik kamayadi. Tekshiruv oldidan ikki o‘qituvchi bir necha namunaviy ishni mustaqil baholab, tafovut sabablarini muhokama qilishi mumkin. Mazkur moderatsiya amali bir xil sifatdagi javoblarga yaqin ball qo‘yishga xizmat qiladi. Turli qarashlarni himoya qilgan o‘quvchilar ham izchil dalillash darajasi bo‘yicha teng baholanishi shart.

Tanqidiy fikrlashni rivojlantirishga qaratilgan baholashda javobning yagona mazmuniy yo‘nalishini majburlash maqsadga muvofiq emas. Ijtimoiy yoki ekologik vaziyatlarni hal etishda bir nechta asosli qaror mavjud bo‘lishi mumkin. O‘quvchining xulosasi o‘qituvchi qarashi bilan mos kelmagan taqdirda ham manba tanlovi, faktik aniqlik, mantiqiy izchillik va qarshi dalil bilan ishlash sifati mustaqil baholanadi. OECDning maktabda ijodiy va kritik fikrlashni rivojlantirishga oid tadqiqotida ham ko‘nikmalarni kuzatiladigan harakatlar va rubrikalar yordamida ifodalash imkoniyatlariga urg‘u berilgan.5

Ballarni umumlashtirishda faqat yakuniy yig‘indi bilan cheklanmaslik kerak. Rubrikadagi alohida mezonlar kesimida olingan ko‘rsatkichlar qaysi aqliy amal yetarlicha shakllanmaganini ochib beradi. Masalan, dalilni aniqlash yuqori, qarshi fikrni ko‘rib chiqish past bo‘lgan sinf bilan keyingi bo‘limda munozara, manbalar tahlili va sabab-oqibatni modellashtirishga yo‘naltirilgan mashg‘ulotlarni rejalashtirish mumkin.

Summativ baholash natijasi yakuniy o‘zlashtirish haqidagi xulosani taqdim etadi; uning o‘zi bevosita o‘qitish jarayonini almashtirmaydi. Rivojlantiruvchi imkoniyat keyingi mashg‘ulotlarda tahlil natijasiga tayangan holda yuzaga keladi. O‘qituvchi avval umumiy xatolar xaritasini

5 Vincent-Lancrin S. et al. Fostering Students’ Creativity and Critical Thinking: What It Means in School. Paris: OECD Publishing, 2019. DOI: 10.1787/62212c37-en.

shakllantiradi, so‘ng o‘quvchilarga o‘z dalillash usulini yaxshilash imkonini beruvchi qisqa qayta ishlash topshiriqlarini taqdim etadi. Natijalar o‘quvchi shaxsiga baho berish emas, bajarilgan intellektual harakatning sifatini tavsiflash uchun ishlatiladi.

Qayta aloqa uch unsur asosida tashkil etilishi mumkin: muvaffaqiyatli bajarilgan fikrlash amali, takomillashtirish talab etilgan jihat va keyingi aniq harakat. Masalan, «manbalarning farqi aniqlangan; xulosada raqamli dalil keltirilmagan; keyingi ishda kamida bitta tekshiriladigan ko‘rsatkichdan foydalaning» mazmunidagi fikr o‘quvchiga amaliy yo‘nalish beradi. P. Blek va D. Uilyamning sinfdagi baholashga doir tadqiqoti baholashdan olinadigan axborotni ta’lim jarayonini yaxshilashga yo‘naltirish ahamiyatini asoslaydi. Bunda formatif va summativ baholashning maqsadlari metodik jihatdan farqlanadi.6

Taklif etilayotgan metodikaning samaradorligini aniqlash uchun bir xil kompetensiya ko‘rsatkichlariga yo‘naltirilgan dastlabki hamda keyingi topshiriqlarni solishtirish, rubrika bo‘yicha o‘sish dinamikasini ko‘rish va o‘quvchi javoblarining sifat o‘zgarishlarini tahlil qilish zarur. Mazkur yondashuv keyingi pedagogik tajriba-sinov tadqiqotlarida tekshirishga mos metodik asos vazifasini bajarishi mumkin.

XULOSA

Summativ baholashda kritik fikrlashni rivojlantirish uchun o‘quv natijasiga mos muammoli topshiriqlar, aniq rubrika, adolatli tekshiruv va natijalarni keyingi ta’lim bilan bog‘lash talab etiladi. Dalillarni tekshirish, muqobil fikrni baholash hamda xulosani himoya qilishga yo‘naltirilgan nazorat ishlari o‘quvchining mustaqil tafakkurini namoyon etadi.

ADABIYOTLAR:

1. Black P., Wiliam D. Inside the Black Box: Raising Standards Through Classroom Assessment // Phi Delta Kappan. – 1998. – Vol. 80, No. 2. – P. 139–144.
2. Brookhart S. M. How to Assess Higher-Order Thinking Skills in Your Classroom. – Alexandria, VA: ASCD, 2010. – 176 p.
3. Facione P. A. Critical Thinking: A Statement of Expert Consensus for Purposes of Educational Assessment and Instruction. – Newark: American Philosophical Association, 1990. – 112 p.
4. OECD. PISA 2022 Assessment and Analytical Framework. – Paris: OECD Publishing, 2023. – DOI: 10.1787/dfe0bf9c-en.
5. O‘zbekiston Respublikasining «Ta’lim to‘g‘risida»gi Qonuni. 2020-yil 23-sentabr, O‘RQ-637-son. – URL: https://lex.uz/docs/-5013007 (murojaat sanasi: 15.10.2026).
6. Vincent-Lancrin S. et al. Fostering Students’ Creativity and Critical Thinking: What It Means in School. – Paris: OECD Publishing, 2019. – DOI: 10.1787/62212c37-en.

6 Black P., Wiliam D. Inside the Black Box: Raising Standards Through Classroom Assessment // Phi Delta Kappan. 1998. Vol. 80, no. 2. P. 139–144.